

dis sayısı, *Şerhu's-sünne*'de ise kitab ve bab sayısı daha fazladır. Ferrâ el-Begavî hadisleri önce âyetlerle, ardından hadislerle açıklamış, kelimelerin sözlük anlamları üzerinde durmuş, sarf ve nahiv tahlilleri yapmıştır. Hadislerin tamamını şerhetmeyen müellif ahkâma dair hadislerin şerhine daha fazla yer ayırmış, birçok rivayette ise hadiste geçen lafzı lügat bakımından açıklamakla yetinmiş, şerh sırasında farklı görüşlere yer vermekle birlikte daha çok Şâfiî'nin görüşlerini benimsemiştir.

Şerhu's-sünne, Seyyid Ahmed Sakr ve Ebû'n-Nûr Muhammed Ahmedî (Kahire 1397/1976), Muhammed Zühayr eş-Şâviş ve Şuayb el-Arnaût (I-XVI, Dimaşk 1390-1400/1970-1980; Beyrut 1403/1983), Ali Muhammed Muavviz ve Ahmed Abdülmevcûd (I-VIII, Beyrut 1413/1992) ve Saîd el-Lahhâm (I-VIII, Beyrut 1414/1994) tarafından neşredilmiştir. Eseri Radyüddin İbrâhim b. Muhammed et-Taberî *el-Cünne fi muhtaşari Şerhi's-sünne*, Safiyüddin el-Urmevî *el-Hulâsa (Muhtaşaru Şerhi's-sünne)*, Ebû'l-Kâsım Abdullah b. Hasan el-Vâstî *el-Lübâb fi Şerhi's-sünne*, Alâüddeve-i Simnânî *el-Felâh muhtaşaru Şerhi's-sünne* ve Muhammed b. Abdürrezzâk b. Hâlid ez-Zencânî *el-Kazvîni et-Tecrid fi Telhîsi Şerhi's-sünne* adıyla ihtisar etmiştir (*Keşfü'z-zunûn*, II, 1040-1041; Abdullah Muhammed el-Habeşî, II, 1086-1087). Muhammed Hayr el-Ubûdî, eserin oruçla ilgili bahsine dair yaptığı çalışmasını *Tehzîbü Kitâbi's-Şayâm min Şerhi's-sünne* adıyla yayımlamıştır (Ürdün 1416). Begavî ve *Şerhu's-sünne* üzerine Saffet Sancaklı doktora tezi hazırlamış, Recep Çakır ve Ali b. Ömer b. Ahmed Bâdehdah yüksek lisans çalışması yapmıştır (bk. bibl.).

BİBLİYOGRAFYA :

Ferrâ el-Begavî, *Şerhu's-sünne* (nşr. M. Zühayr eş-Şâviş – Şuayb el-Arnaût), Beyrut 1403/1983, neşredenerin girişi, I, 2-4; *Keşfü'z-zunûn*, II, 1040-1041; Kettânî, *er-Risâletü'l-müstetrafe* (Özbek), s. 38; Ali b. Ömer b. Ahmed Bâdehdah, *el-Medhal ilâ Şerhi's-sünne li'l-İmâm el-Begavî*, Cidde 1415/1994, I-II; Saffet Sancaklı, *Begavî ve Şerhu's-sünne'deki Şerh Metodu* (doktora tezi, 1996), UÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 76-78, 89-91, 147-149, 253; Recep Çakır, *el-Hüseyn b. Mes'ûd el-Begavî ve Hadis İlimindeki Yeri* (yüksek lisans tezi, 1999), Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 61-64; İsmail Lütfi Çakan, *Hadis Edebiyatı*, İstanbul 2003, s. 189-190; Abdullah Muhammed el-Habeşî, *Câmi'u's-ş-şürûh ve'l-havâşi*, Ebûzabî 1425/2004, II, 1086-1087; İbrahim Hatiboğlu, "Mesâbitu's-sünne", *DîA*, XXIX, 258-260.

İBRAHİM HATİBOĞLU

ŞERHU'İ-USÛLİ'L-HAMSE

(شرح الأصول الخمسة)

Kâdî Abdülcebbar'ın
(ö. 415/1025)

Mu'tezile mezhebince benimsenen
beş inanç esasını açıkladığı eseri.

Müellifin kendi eseri *el-Muğni* yanında (XX/2, s. 258) Hâkim el-Cüşemî, İbnü'l-Murtazâ, *Tabakâtü'z-Zeydiyye* müellifi Sârimüddin İbrâhim b. Kâsım, Cündârî ve *el-Hadâ'iku'd-dürriyye* müellifi Ahmed b. Hamîd tarafından da bazı farklılıklarla ona nisbet edilmektedir (*Şerhu'l-Uşûli'l-ğamse*, neşredenerin girişi, s. 26). Usûl-i hamse üzerine Kâdî Abdülcebbar'dan önce de eserler yazılmış olup Ebû'l-Hüzeyl el-Allâf, Hişâm b. Amr el-Fuvaî ve Ca'fer b. Harb'in *el-Uşûli'l-ğamse*'leri örnek olarak zikredilebilir. Ayrıca öğrencilerinden Ebû Muhammed İsmâil b. Ali el-Ferzâzî ve Kıvâmüddin Ahmed b. Ebû Hâşim el-Hüseynî (Mankdîm) aynı adla risâle yazmışlardır (bk. USÛL-i HAMSE).

Şerhu'l-Uşûli'l-ğamse'nin Kâdî Abdülcebbar'a nisbeti konusunda farklı görüşler mevcuttur. Eserin hem metin hem şerh olarak kendisine ait olduğunu söyleyenlerin yanında yukarıdaki metinlerden birine ait şerh olduğunu yahut metnin kendisine, şerhin öğrencilerine ait bulunduğunu ileri sürenler de vardır. Meselâ Eymen Fuâd Seyyid'e göre *Şerhu'l-Uşûli'l-ğamse*'nin metni Kâsım er-Ressî'ye, şerhi Kâdî Abdülcebbar'a, hâşiyesi Kıvâmüddin Ahmed b. Ebû Hâşim el-Hüseynî Mankdîm'e aittir (*Târîhu'l-Mezâhibi'd-diniyye*, s. 226). Ancak bu iddia isabetli görünmemektedir, çünkü Kâsım er-Ressî'nin yayımlanan risâlesiyle (nşr. Muhammed Amâre, *Resâ'ilü'l-adl ve't-tevhîd* içinde, Kahire 1971) *Şerhu'l-Uşûli'l-ğamse*'nin muhtevaları birbirine uymamaktadır. Aynı şekilde bu eserin Ca'fer b. Harb'e ait risâlenin şerhi olması ihtimali de zayıftır, zira Ca'fer Bağdat Mu'tezilesi'ne, Kâdî Abdülcebbar Basra Mu'tezilesi'ne mensuptur. Söz konusu ihtimal doğru olsaydı eserde Bağdat Mu'tezilesi ile Basra Mu'tezilesi arasındaki tartışmaların yer alması gerekirdi. *Şerhu'l-Uşûli'l-ğamse*'nin İbn Hallâd el-Basrî'ye nisbeti de söz konusu olamaz. Her ne kadar Hâkim el-Cüşemî ve İbnü'l-Murtazâ, İbn Hallâd'ın vaîd konusunda yazmaya başlayıp tamamlayamadığı bir eserine Kâdî Abdülcebbar'ın tekmile yazdığından söz etmekteyse de bununla kastedilen *Şerhu'l-Uşûli'l-ğamse* değil İbn Hallâd'ın *Şerhu'l-Uşûli'l-ğamse* için kaleme alınan tekmi-

ledir. Abdülkerim Osman ise eldeki eserin *el-Muğni*'nin, müellifi tarafından söylenip yazdırılması esnasında yazıldığı belirtilen (XX/2, s. 258) şerh olduğunu kaydeder (*Şerhu'l-Uşûli'l-ğamse*, neşredenerin girişi, s. 28). Şerhin Kâdî Abdülcebbar'ın öğrencilerine nisbet edilmesi de doğru değildir. Çünkü mevcut nüshada öğrencileri esere ta'lik yazan kişiler diye kaydedilmektedir. Kâdî Abdülcebbar'ın imlâ yoluyla meydana getirdiği *Şerhu'l-Uşûli'l-ğamse* birçok öğrencisi tarafından kaleme alınmış, fakat sadece ikisine ait nüshalar günümüze ulaşmıştır (aş.bk.). Eserin bilhassa imâmetle ilgili bölümünde dikkat çeken farklılık, Zeydî olan öğrencilerinin hocalarının görüşünü verdikten sonra muhalif oldukları konularda kendi görüşlerini de ilâve etmelerinden kaynaklanmaktadır. Daniel Gimaret, Kâdî Abdülcebbar'a nisbet edilen ve Vatikan Kütüphanesi'nde bir nüshası bulunan *el-Uşûli'l-ğamse*'yi 1979'da yayımladığı bir makalesinde ele almıştır (*AI*, XV [1979], s. 47-96). Daha sonra Faysal Bedîr Avn, San'a'daki Mektebetü'l-câmiî'l-kebir'de kayıtlı iki farklı nüshaya dayanıp Gimaret'nin neşrini ve değerlendirmelerini de göz önünde bulundurarak eseri *el-Uşûli'l-ğamse el-mensûb ilâ Kâdî Abdülcebbar b. Ahmed el-Esedâbâdî* adıyla yayımlamıştır (Küveyt 1998). Her iki nâşir de Abdülkerim Osman tarafından yayımlanan şerhin Kâdî Abdülcebbar'a ait olup olmadığı hususunda şüpheler bulunduğunu kaydetmektedir.

Eserde uzun bir mukaddimeden sonra tevhid, adl, va'd ve vaîd, menzile beyne'l-menziletayn, emir bi'l-ma'rûf nehiy ani'l-münkerden ibaret olan ve kitabın ana bölümünü teşkil eden usûl-i hamse gelir. Mukaddime nazarla (aklı istidlâl) başlar. Burada Allah'ın zaruri değil istidlâlî ilimle bilindiği ve O'nu tanımayaya vasıta olan istidlâlin mükellefe vacip olduğu hususu üzerinde durulur. Mükellefin dinin esasına dair bilmesi gereken şeylerin icmâlî ve tafsilî diye ikiye ayrıldığı, avamın icmâlî, seçkinlerin tafsilî olanları bilmekle yükümlü bulunduğu kaydedilir. Birinci esas olan tevhid Allah'ın varlığı, birliği, selbî ve sübûtî sıfatları, müteşâbih lafızlarda geçen maddî niteliklerin Allah'a nisbet edilemeyeceği, dolayısıyla O'nun dünyada görülemeyeceği gibi âhirette de görülemeyeceği vb. konularla Seneviyye, Deysâniyye, Merküniyye, Mecûsîlik, Hıristiyanlık, Nestûrîlik, Ya'kübîlik gibi din ve mezheplerin ulûhiyyet görüşlerine reddiyeleri içerir. İkinci esas adl başlığı altında kader, Kur'an'ın mahlûk olup olmadığı hususu ve nübüvvet konu-

ları incelenir. Eserde en geniş muhtevaya sahip bulunan bölümde, Mu'tezile ile diğer İslâm mezhepleri arasında en önemli anlaşmazlık konusunu teşkil eden kader probleminin çeşitli meseleleri arasında Allah'ın kudret ve irade sıfatlarıyla kulun bu sıfatlarının sınırları ve kaderi ilgilendiren diğer hususlar ayrıntılı biçimde zikredilir. Bu arada müşrik çocuklarının âhiretteki konumu, insanların dünyada çektiği sıkıntı ve acıların ilâhî adl prensibiyle ilişkisi, bunlara karşılık âhirette verilecek mükâfat (ivaz) ve kulun iman edip doğru yola girmesini kolaylaştıracak ilâhî lutf konularına da temas edilir. Allah kelâmının, dolayısıyla Kur'an'ın mahlûk oluşu geniş bir hacim içinde tartışılır ve ardından nübüvvet konusu işlenir.

Üçüncü esas va'd ve va'id olup müellif burada mükâfat ve cezayı gerektiren fiiller, kulun davranışlarına terettüp eden bu sonuçların gerçekleşme veya düşme şekilleri, fâsıkın cehennemde ebedî kalışı, şefaât ve şefaatin kimler için faydalı olabileceği gibi konuları ele almıştır. Mu'tezile'ye has bir anlayış olan "menzile beyne'l-menziletayn"ın işlendiği dördüncü bölümde büyük günahların doğurduğu sonuçlar üzerinde durulup ardından sem'iyât bahislerine geçilir ve muhaliflerin ithamlarına rağmen Mu'tezile âlimlerinin kabir azabını reddetmediği belirtilir ve âhiret hallerinin hak olduğu kaydedilir. Beşinci esas olan emir bi'l-ma'rûf nehiy ani'l-münkerin öneminin vurgulanması ve işlenen kötülüklerden tövbe edilmesinin gereğinin belirtilmesinden sonra imâmet bahsine geçilir. Eserin bu kısmında müellifin kendi kanaatini ortaya koyduğu görülmektedir. Ona göre Hz. Ali ile Hasan ve Hüseyin'in hilâfetleri hakkında nas mevcut olup onlardan sonra Zeyd b. Ali ve bunların yolunu izleyenler gerçek halife sayılır. Zira Mu'tezile ve Mücbire (herhalde Ehl-i sünnet) âlimleri, Resûlullah'ın ardından hilâfetin dört halife ile ümmetin seçip akid yaptığı ve dört halifenin yolundan gidenlerin hakkı olduğu görüşünü benimsemiştir. Daha sonra tafdîl bahsine temas edilir ve yeniden kazâ ve kader bahsine geçilir. Ancak burada meselenin esasına temas edilmeden hadis diye rivayet edilen, "Kaderiyye bu ümmetin Mecûsiler'idir" anlamındaki bir metnin, muhaliflerin iddia ettiği gibi kendileriyle değil Mücbire ile ilişkili olduğu ve onların görüşleriyle bağdaştığı ileri sürülür. Ardından ecel, rızık, tevekkül, fiyatların artış veya düşüş göstermesinde ilâhî ve beşerî müdahalenin rolüne kısaca yer verilir.

Şerhu'l-Uşûli'l-ğamse'ye müellifin öğrencileri Ebû Muhammed İsmâil b. Ali el-Ferzâzî ve Kıvâmüddin Mankdîm tarafından ta'lik yazılmıştır. İlkine ait ta'likin bir nüshası Yemen'de mevcut olup (İmam Abdullah b. Hamza Ktp.), bunun mikrofilmi Dârü'l-kütübü'l-Misriyye'dedir (Şerhu'l-Uşûli'l-ğamse, neşredenin girişi, s. 29). İkinci eserin bilinen iki nüshasından biri Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi'nde kayıtlıdır (III. Ahmed, nr. 4703), diğerinin Yemen'de bulunduğu belirtilmektedir. Kâsım b. Muhammed b. Ahmed tarafından 756'da (1355) istinsah edilen III. Ahmed nüshasının kapak sayfasında esere Kıvâmüddin Mankdîm tarafından ta'lik yazıldığı kaydedilmektedir. Dârü'l-kütübü'l-Misriyye'de kayıtlı olan ve Zeydî imamlarından Abdullah b. Hamza'nın kütüphanesinden alınan Yemen nüshasının üzerinde Şerhu'l-Uşûli'l-ğamse adlı bu kitabın Kâdî Abdülcebâr'a ait olduğu belirtildikten sonra müellifin Şeşduyû diye bilinen Mankdîm olduğu yazılmıştır. Eserin Abdülkerîm Osman tarafından yapılan neşrinde bu iki nüsha esas alınmıştır (Kahire 1384/1965, 1408/1988). Abdurrahman Bedevî bu neşirde birçok hata, tahrif ve noksanlığın bulunduğunu söyleyerek yeni bir neşre ihtiyaç olduğunu belirtmektedir (Mezâhibü'l-İslâmiyyîn, I, 389).

Mu'tezile'nin doğuşundan V. (XI.) yüzyılın başına kadar geçen süre içinde özellikle bu mezhep kelâmcılarının tartıştığı konuları içeren Şerhu'l-Uşûli'l-ğamse'de Eşâire, Havâric, Râfıza ve Mücbire (Cebriyye, Ehl-i sünnet) gibi İslâmî mezheplerle Mecûsiler, müşrikler, yahudi ve hristiyanların görüşlerine yer verilmiş ve karşı fikirle işarette bulunulmuştur. Mu'tezile'nin beş esasının oldukça sistemli bir şekilde ele alındığı eserde Sünnî kelâmcılar tarafından işlenen usûl-i selâseden ilâhiyâtın tevhid bölümünde, nübüvvetin adl bölümü içinde ve âhiret meselelerinin menzile beyne'l-menziletayn bölümünün sonunda özet halinde anlatıldığı görülür. Kâdî Abdülcebâr, "Kaderiyye bu ümmetin Mecûsiler'idir" sözünün Ehl-i sünnet mensuplarını hedeflediğini hissî ifadelerle dile getirirken büyük bir ihtimalle İmam Mâtürîdî'yi kastetmiştir. Çünkü mukabil bir yorumu kendisinden seksen yıl önce Mu'tezile'ye yönelen ve bu ekolü ağır biçimde eleştiren Mâtürîdî'dir (Kitâbü't-Tevhîd, s. 500-504; krş. a.g.e., s. 137-146). Bu durum Kâdî Abdülcebâr'ın Mâtürîdî'den etkilendiği şeklindeki kanaati güçlendirmektedir.

BİBLİYOGRAFYA :

Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd* (nşr. Bekir Topaloğlu – Muhammed Aruçi), Ankara 1423/2003, s. 137-146, 500-504; İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist* (Tecceddüd), s. 214, 222; Kâdî Abdülcebâr, *Şerhu'l-Uşûli'l-ğamse* (nşr. Abdülkerîm Osman), Kahire 1408/1988, s. 128-148, ayrıca bk. neşredenin girişi, s. 26, 28, 29; a.mlf., *el-Muğni*, XX/2, s. 258; Hâkim el-Cüsemî, *Şerhu'l-uyûn* (nşr. Fuâd Seyyid, *Fazlı'l-i'tizâl ve Tabakâtü'l-Mu'tezile* içinde), Tunus 1393/1974, s. 368; İbnü'l-Murtazâ, *Tabakâtü'l-Mu'tezile*, s. 73, 105, 113; Abdurrahman Bedevî, *Mezâhibü'l-İslâmiyyîn*, Beyrut 1979, I, 389; Ahmed Mahmûd Subhî, *ez-Zeydiyye*, Kahire 1404/1984, s. 590; Eymen Fuâd Seyyid, *Târîhu'l-mezâhibi'd-dîniyye fi bilâdi'l-Yemen*, Kahire 1408/1988, s. 226; Hüseyin Hansu, *Mu'tezile'nin Hadis Anlayışı* (doktora tezi, 2002), AÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 18; D. Gîmaret, "Mu'tezile", *EP* (İng.), VII, 793; W. Madelung, "Abd-al-Jabbâr", *Elr.*, I, 117-118.

İLYAS ÇELEBİ

ŞERİAT

(الشريعة)

İslâm'a ait dinî, ahlâkî ve hukukî hükümler bütünü anlamında bir terim.

Sözlükte "bir yöne doğru açılarak uza-yıp gitmek, açık olmak; açık hale getirmek" anlamlarındaki şer' kökünden türeyen şerîat (çoğulu şerâi') ve şir'at kelimeleri "insanların ya da hayvanların su içtiği, açıkta olan ve kesilmeyen akarsu; bu suya giden yollar" mânalarına gelmektedir. Zamanla "açık ve doğru kurallar, yerleşik davranış biçimi (âdet)" ve -yahudi şeriatı, hristiyan şeriatı tamlamalarında olduğu gibi- "bir semavî dine dayanan hükümler bütünü" anlamlarında kullanılan bu kelimelerin İslâm kaynaklarında kazandığı terim anlamı hakkında farklı yaklaşımlar vardır (aş.bk.). Kur'an-ı Kerim'de biri şeriat olmak üzere şer' kökünden türemiş isim ve fiiller beş yerde geçer. Bunlardan, İsrâiloğulları'nın avlanma yasağıyla ilgili olarak sınımanmasına dair âyet-te geçen ve balıkların durumunu tasvir eden "şurraan" (su yüzüne çıkarak, akın akın) kelimesi (el-A'râf 7/163) dışındakiler "bireysel ve toplumsal hayatı düzenleyici din esaslı kurallar" veya "bu nitelikte kural koymak" mânasında kullanılmıştır (el-Mâide 5/48; eş-Şûrâ 42/13, 21; el-Câsiye 45/18; Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, "şr'a" md.). Bu anlamla kelimenin kökündeki "su kaynağına götüren yol" anlamı arasında semantika bir ilişki vardır. Şeriat ve şir'at kelimelerinin "yerleşik davranış biçimi" mânasında kullanımı da böyle bir ilişkinin varlığını teyit etmektedir. Şer' kökünden türeyen isim ve fiiller hadislerde ve sahâ-